

Л.Л. Залізняк

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ — ДОБА КАРДИНАЛЬНИХ ЗМІН

Радикальна трансформація природно-кліматичної обстановки наприкінці палеоліту суттєво вплинула на перебіг культурно-історичних процесів у Європі, зокрема і в Україні, докорінно змінила етно-культурну карту континенту.

Ключові слова: льодовик, фінальний палеоліт, епігравет, прильодовикова Європа.

Верхній палеоліт (ВП) Європи, що розпочався з приходом на континент перших людей сучасного антропологічного типу та закінчився з таненням Скандинавського льодовика, поділяється на чотири послідовні стадії — ранню, середню, пізню і фінальну (Залізняк 2010). Причому кожна наступна фаза коротша за попередню. Якщо ранній ВП тривав 13 тис. років, то фінальний (ФВП) — лише 3,5 тис. р. Попри короткотривалість у межах палеоліту ФВП був бурхливим періодом в історії людства. На нього припадають численні різкі зміни клімату та катастрофічні повені, що радикально вплинули на культурно-історичні та соціально-економічні процеси в первісній Європі і призвели до зміни населення на величезних просторах.

Фінальний палеоліт (*final paleolithic, terminal paleolithic*) має численні палеогеографічні відповідники — дріасовий період, пізньольодовиків'я, пізній або фінальний гляціал, тардигляціал, доба північного оленя. Він розпочався внаслідок потепління Рауніс-Мейендорф близько 13,5 тис. р. тому (трт), коли льодовик звільнив Південну Балтію, відійшовши від поморанських морен на північ (рис. 1). ФВП закінчився близько 10 трт різким потеплінням внаслідок танення Скандинавського льодовика.

Природні зміни наприкінці льодовикової доби

У період пізнього палеоліту, що передував ФВП, у прильодовиковій зоні північної півкулі склалися своєрідні природні умови, які характеризувалися низькими температурами,

сухістю та континентальністю клімату. Сухі та холодні прильодовикові рівнини були зайняті безкраїми холодними степами, з густим трав'яним покривом, який був прекрасним пасовиськом тваринам мамонтового фауністичного комплексу. Різко континентальний клімат з великими перепадами між літніми та зимовими температурами був причиною дуже рухливого стадного способу життя прильодовикових трав'яних, які регулярно здійснювали масові сезонні міграції на значні відстані: восени на південь, навесні — у зворотному напрямку. Тому господарська стратегія прильодовикових мешканців базувалася на мисливському контролі традиційних шляхів сезонних міграцій стадних трав'яних. Інакше кажучи, в основі господарства лежали колективні полювання на стадних трав'яних на їх традиційних шляхах під час осінньої та весняної міграції (Залізняк 1989; 1998).

У межах прильодовикової зони виокремлювалися природно-ландшафтні підзони з певною специфікою клімату, флори та фауни (Палеогеографія... 1982, карта 11, с. 113). Згідно з ландшафтно-фауністичною диференціацією північ і середня смуга України входили до зони полювання на мамонта, а на півдні в надчорноморських степах полювали переважно на бізона.

Відповідно до природної специфіки 20—14 трт на теренах України розвивалися суспільства двох різних типів: мисливці на мамонтів на півночі та мисливці на бізонів на півдні. Кожне з них відзначалося своєрідним способом життя, господарством, матеріальною та духовною культурами (Залізняк 1998, с. 67—74, 78—84).

© Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, 2015

Рис. 1. Балтійське льодовикове озеро у фінальному палеоліті. Умовні позначення: 1 — сучасне узбережжя; 2 — край льодовикового щита на початку фінального палеоліту 13,5 трт; 3 — край льодовика на кінець фінального палеоліту 10 трт

Властиве фінальним етапам льодовикової доби потепління призвело до розмерзання морів, зволоження клімату, збільшення потужності снігового покриву. Почалася перебудова режиму циркуляції повітряних мас над прильодовиковою Європою. Сухі та холодні вітри з льодовика змінюються вологими західними вітрами з Атлантики. Завірюхи та ожеледиці взимку зумовлювали збільшення товщини снігового покриву, періодичну нестачу кормів, недоїдання і масовий мор трав'янистих. Густий вовняний покрив мамонтів, вівцебиків, бізонів, розрахований на холодний, але сухий клімат, намокав під час відлиг. Наступні заморозки призводили до змерзання мокрої вовни та загибелі тварин від переохолодження (Верещагин 1979, с. 179).

З таненням ґрунтової криги багатий кормом холодний трав'янистий степ перетворювався на заозерену та заболочену низькопродуктивну тундру, зарослу мохом, осокою, з міриадами комарів і мошок, які заважали випасу трав'янистих (Верещагин, Барышников 1985, с. 29). Прогресуюче потепління стало причиною заростання тундростепів березово-сосновими лісами. Всі ці фактори стали головною причиною вимирання мамонтів, шерстистих носорогів, вівцебиків, бізонів та інших представни-

ків мамонтового фауністичного комплексу та небувалого поширення північного оленя, пристосованого до існування в умовах сучасних вологих і сніжних тундр. Саме тому кінець пізнього палеоліту (фінальний палеоліт) отримав назву «доби північного оленя», який у цей час став основою існування людини у прильодовиковій Європі (Палеогеографія... 1982, с. 136; Зализняк 1989, с. 110; 1990, с. 4—13).

Усі ці несприятливі для більшості прильодовикових трав'янистих фактори особливо проявилися 13,5 трт під час рауніського потепління. У цей час в Європі вимерли мамонти, звільнилася від льодовика Південна Балтія, що знаменувало початок фінального палеоліту, який традиційно датується часом 13,5—10,3 трт. Короткі потепління змінювалися різкими похолоданнями і на європейських рівнинах від Англії до Верхньої Волги, від Балтії до Альп і Карпат поширилися холодні, сухі прильодовикові степи, у флорі яких домінувала рослина *Drias octopetula*, а в фауні — північний олень. Тому фінальний палеоліт палеогеографи називають дріасовим періодом, а палеозоологи — добою північного оленя. Скінчився він на межі плейстоцену та голоцену внаслідок різкого потепління клімату близько 10 трт.

Тривале планетарне потепління кінця плейстоцену — початку голоцену носило стрибкоподібний характер, зумовлений пульсаціями скандинавського льодовика. Чітко простежується кілька окремих періодів підвищення температури, які змінювалися похолоданнями. Причому, якщо потепління стають все більш інтенсивними, то сила похолодань з часом слабшає. Так, рауніське потепління змінилося потужним похолоданням Дріас I. На зміну нетривалому теплому періоду Беллінг прийшов дуже холодний період Дріас II, за яким настав інтенсивне потепління Аллеред. Потім почалося похолодання Дріас III, що завершилося потужним потеплінням на самому початку голоцену (Хотинский 1977, с. 40).

Відповідно до фаз згасання льодовикових явищ на величезних обширах Європи встановлені синхронні етапи розвитку природи (Хотинский 1977, с. 57, 184). Ці кліматичні переломи збігаються з основними періодами розвитку рослинності за схемою Блітта-Сернандера, розробленою ще наприкінці XIX ст. на палінологічних матеріалах Балтії (Blytte 1896). Саме ця схема лягла в основу не тільки палеогеографічної схеми рубежу плейстоцену та голоцену, але й створила умови для формування сучасної періодизації фінального палеоліту та мезоліту.

Фінальному палеоліту властиве стрибко-подібне збільшення ролі лісових ландшафтів у прильодовиковій Європі. Суттєве поширення сосново-березових лісів у Європі вперше сталося під час короткого потепління Беллінг. Планетарний характер мало наступне аллередське потепління, під час якого ложе Балтійського моря звільнилося від льодовика, а сосново-березові ліси вкрили всю середню смугу Європи до Піреней, Альп і Карпат. Радикальне пом'якшення клімату близько 10 трт після різкого, але короткого похолодання в Дріасі III зумовило швидке заростання лісами усього Європейського континенту.

Полісько-Дніпровська повінь

Останнім часом з рауніським потеплінням 13,5 трт, що знаменувало початок фінального палеоліту, пов'язують катастрофічний прорив Поліського прильодовикового озера, що, на думку київського палеогеографа В.Г. Пазинича, існувало в басейні Прип'яті (Пазинич 2007; 2010; Залізник 2008).

Прип'ятська низовина, якою нині течуть р. Прип'ять і її притоки, має форму блюдця, південно-східний край якого обмежували гряди льодовикових морен у районі сучасного міста Мозир на Нижній Прип'яті. Мозирські морени утворилися в максимум дніпровського (риського) зледеніння приблизно 250 трт. Їхні пасма піднімаються над поверхнею Прип'ятської западини на 30–50 м, перекиваючи вихід на схід у долину Дніпра, який несе води в південному напрямку до Чорного моря (рис. 2). Саме ця блюдцеподібна западина на місці сучасної р. Прип'ять та її притоків з природною моренною греблею на сході створила передумови для утворення і тривалого існування Поліського прильодовикового озера, що займало увесь басейн Прип'яті та містило близько 400 км³ води.

Прорив сотень кубічних кілометрів води в Дніпро наприкінці льодовикової доби мав катастрофічні наслідки як для його долини, так і для її мешканців. Потужний гідравлічний удар викинув через проривне гирло в моренній гряді біля сучасного с. Юровичі в пониззі Прип'яті величезну кількість моренного матеріалу (піску, гравію, глини). В.Г. Пазинич відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках з космосу (Пазинич 2007, с. 112, 113). На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруды біля с. Юровичі майже на 100 км у

південно-східному напрямку до долини Дніпра (рис. 2).

Грандіозний селевий потік покотився долиною Дніпра на південь у Чорне море, руйнуючи схили терас і полишаючи на дні долини потужні відклади. Так, на думку В.Г. Пазинича, утворився багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва, на якому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа (Пазинич 2007, с. 261–269). Схожу генезу, вірогідно, мали піщані відклади Ігреського півострова навпроти Дніпропетровська, численних островів у порожистій частині Дніпра — Кізлевого, Шулаїва, Сурського, Хортиці та Олешківських пісків під Херсоном. Імпульси потоку з Поліського озера виплескувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Внаслідок розтікання окремих виплесків потоку по рівнині течія різко сповільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язички на Олешші (Пазинич 2007, с. 336–338; 2010, с. 92).

Найдавніші археологічні матеріали у воротах прориву озера поблизу с. Юровичі та на Олешківських пісках датуються другою половиною фінального палеоліту 12–10 трт. Очевидно, що прорив Поліського озера стався раніше внаслідок надходження в озеро значної маси води. Скоріш за все, катастрофа сталася внаслідок рауніського або беллінгського потепління, що датуються 13,5 та 12,5 трт відповідно.

Таблиця. Періодизація фінального плейстоцену та раннього голоцену

ВР (трт)	ВС (cal)	Період	Епоха
8 000 р.	7 000 р.	Атлантикум	МЕЗОЛІТ
9 000	8 000	Бореал	
<u>10 300</u>	<u>10 000</u>	Пребореал	
10 900	11 000	Дріас III	ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ
11 800	12 000	Аллеред	
12 200	12 500	Дріас II	
12 800	13 300	Беллінг	
<u>13 300</u>	<u>14 000</u>	Дріас I	
		Рауніс	

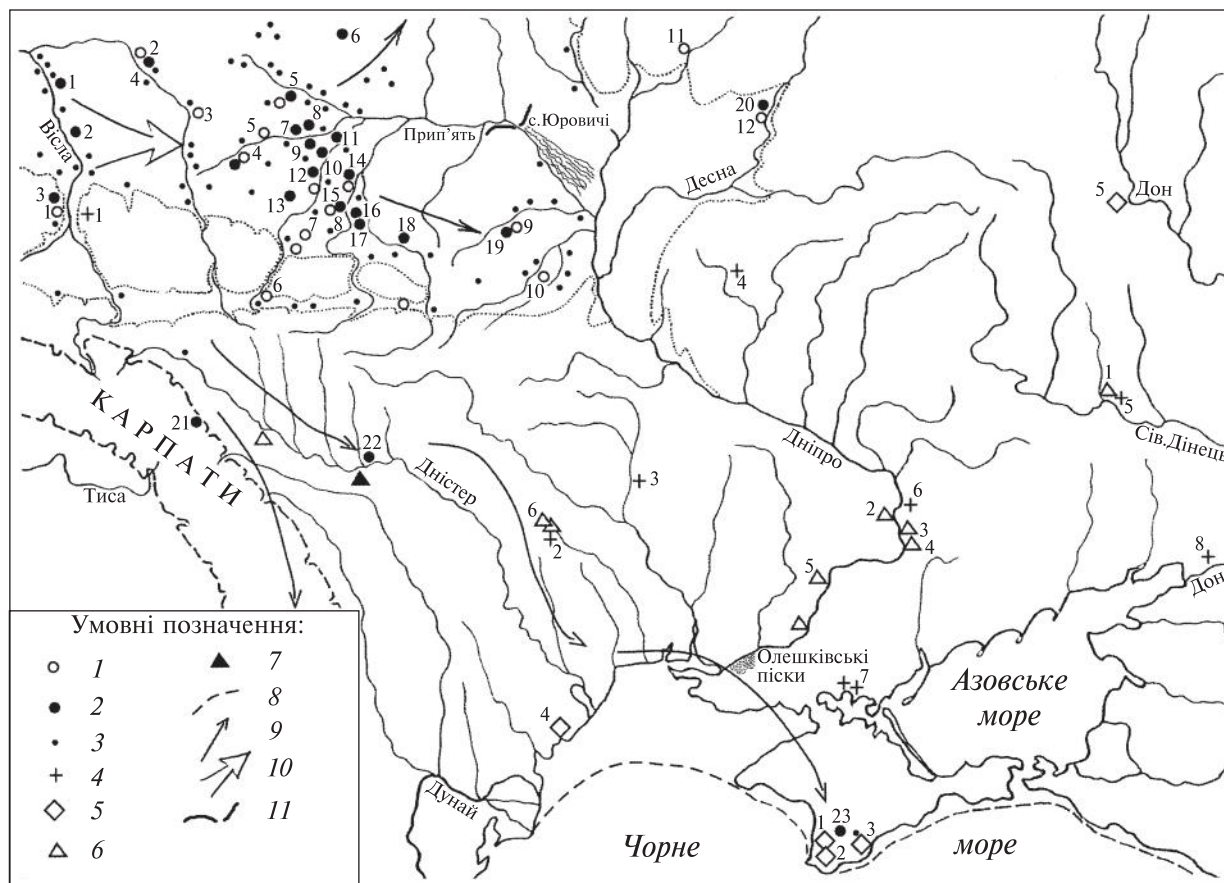

Рис. 2. Карта пам'яток фінального палеоліту України (13,5–10 трт). Пам'ятки культур: 1 – красносільська; 2 – групи свідерських стоянок; 3 – окремі свідерські пункти; 4 – епігравет; 5 – шан-кобинська; 6 – осокорівська; 7 – молодівська; 8 – північний берег Чорного моря напикінці плейстоцену; 9 – розселення свідерського населення; 10 – розселення лодності культури Лінгбі; 11 – моренна гребля з воротами прориву Поліського озера біля с. Юровичі на Нижній Прип'яті. *Красносілля*: 1 – Новий Млин 1А, 1В; 2 – Станковичі; 3 – Заказанка; 4 – Лютка; 5 – Самари, Кут; 6 – Хрінники; 7 – Великий Мідськ; 8 – Красносілля Є; 9 – Прибір 4; 10 – Раска; 11 – Гренськ; 12 – Бір. *Свідер*: 1 – Свідре Вельке; 2 – Вітув; 3 – Ридно; 4 – Станковичі; 5 – Ополь; 6 – Боровичі; 7 – Переволоки; 8 – Омит; 9 – Нобель; 10 – Мульчиці; 11 – Сенчиці; 12 – Балаховичі; 13 – Грушвиця; 14 – Рудня; 15 – Красносілля; 16 – Тутовичі; 17 – Кричельськ; 18 – Березно; 19 – Прибір 13; 20 – Смячка; 21 – Делятин; 22 – Врублівці; 23 – Сюрень II. *Осокорівка*: 1 – Рогалик; 2 – Осокорівка 3В; 3 – Капустяна Балка; 4 – Прогон; 5 – Леонтіївка; 6 – Царинка. *Епігравет*: 1 – Клементовіце; 2 – Івашково; 3 – Володимирівка; 4 – Журавка; 5 – Рогалик VII; 6 – Волоський могильник; 7 – Солоне Озеро Іа, Солоне Озеро VI; 8 – Кам'яна Балка 3. *Шан-Коба*: 1 – Шан-Коба; 2 – Фатьма-Коба; 3 – Заміль-Коба; 4 – Білолісія; 5 – Борщеве II

но (Залізник 2008 а; б). Потепління зумовили деградацію льодовика, що супроводжувалася надходженням величезної кількості талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, яка тяглася через північ Німеччини, Польщу на Полісся і далі на Верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика спричинили прорив озером Мозирської гряди і винос величезних обсягів піску, гравію та глини у східному напрямку (Пазинич 2007, с. 113, рис. 3.13). Рівень дна східної частини озера понизився, що поліпшило стік води з території колишнього озера на схід у долину Дніпра. Так внаслідок полісько-дніпровської катастрофи розпочалося формування сучасного басейну річки Прип'яті. Грандіозна по-

вінь, викликана проривом Поліського озера, була останнім природним чинником, що суттєво вплинув на формування сучасної долини Дніпра в межах України.

Концепція Поліського прильодовиклового озера переконливо пояснює причину утворення численних озер у Волинському Поліссі. Їх береги були улюбленим місцем мешкання фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя (рис. 3), про що свідчить значна концентрація стоянок на Волині (рис. 2). Тут відомо близько 300 озер, походження яких здавна є предметом наукових дискусій. На думку більшості дослідників, озера мають карстове походження. Однак згадуваний київський геоморфолог В.Г. Пазинич пов'язує їх утворення з По-

Рис. 3. Скупчення кременів на свідерській стоянці Переволоки 4а поблизу оз. Нобель, Рівненське Полісся

ліським прильодовиковим озером (Пазинич 2007; Залізняка 2008а; б). Згідно з цією концепцією, на промерзлу за зиму поверхню озера щовесни текли з льодовика величезні обсяги талої води. Промиваючи кригу Прип'ятського озера, вода утворювала гігантські круговерті або чорторії, які вимивали в його дні великі лійчасті заглиблення. Після дренажу Прип'ятського озера 13 трт ці заглиблення перетворилися на озера. Тож не випадково всі вони мають округлу форму й оточені брустверами викинутого чорторієм піску та перемеленої й обкатаної водою крем'яної гальки.

Звільнення від льодовика Південної та Південно-Східної Балтії на початку фінального палеоліту призвело до осушення, дренажу величезної кількості прильодовикових озер, зокрема й Поліського, створило умови для заселення людиною безкраїх піщаних низин, що тяглися вздовж краю льодовика від Англії до Німану, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги. Однак Середньоевропейські низини (Північнонімецька, Польська, Поліська, басейн Німану) спочатку не стали зручними для проживання людей.

Природно-кліматичні процеси в Поліссі

Після дренажу Поліського льодовикового озера на початку дріасового періоду Полісся було несприятливою для проживання людини заозереною арктичною пустелею. Сучасна гідро-

система перебувала в стадії формування, а долини поліських річок ще недостатньо поглибилися для дренажу низинних територій. Тому Полісся було заозереним і заболоченим краєм, ефективний дренаж якого почався лише з суттєвим врізом річкових долин і формуванням борової тераси в Аллереді. Саме цей чинник, як і пом'якшення клімату, створив сприятливі умови для заселення остаточно звільнених під час аллередського потепління від льодовикових явищ зандрових низин Східної Європи.

Під час беллінзького й особливо аллередського потепління Полісся заросло сосново-березовими лісами. Південніше збільшувалася роль сосни та широколистяних порід, які перемежувалися зі степовими біоценозами, які панували на підвищених, вододільних ділянках рельєфу. Лісостепові ландшафти поширилися далеко на південь у Надчорномор'я та Донбас (Герасименко 1993, с. 34). Роль лісових біоценозів збільшилася по всій Україні. Почалося утворення ґрунтових горизонтів. В Аллереді утворився уступ першої надзаплавної (борової) тераси річок.

Черговий наступ льодовика, який близько 10 трт перегородив крижаною греблею гирло Балтії в районі Ютландії, призвів до нового похолодання Дріас III. Вздовж південного краю льодовика утворилося величезне, холодне Балтійське льодовикове озеро (рис. 1). Його рівень був на 30 м вищим від рівня світового океану, а

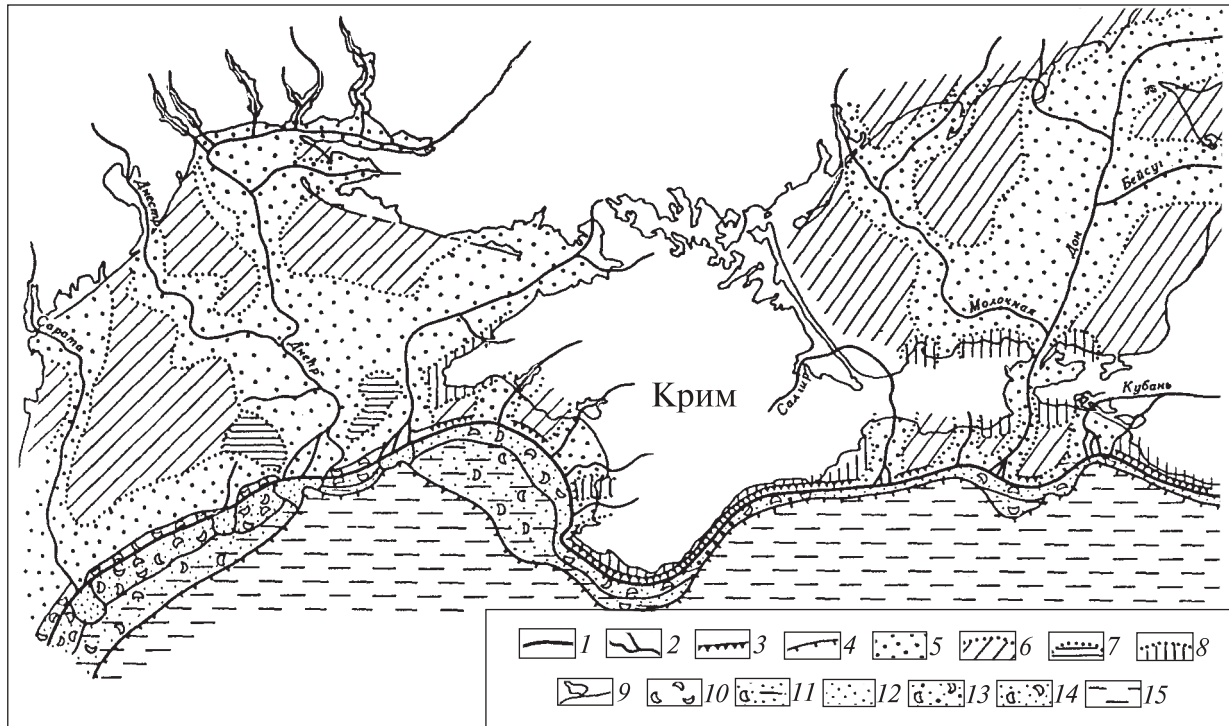

Рис. 4. Північне узбережжя Чорного моря 20–17 тис. р. тому. За Ф.А. Щербаковим (1983, рис. 26). Умовні позначення: 1 — давня берегова лінія; 2 — палеоріки, абразивні уступи; 3 — берегові урвища; 4 — край шельфу; 5 — плейстоценовий алювій палеорік; 6 — лесові відклади; 7 — глини та піски пліоцену; 8 — інші дочетвертинні породи; 9 — сучасна берегова лінія; 10 — ракушечники давньої берегової зони; 11 — піськово-ілісті відклади шельфу; 12 — авандельти палеорік; 13 — грубі відклади з мушлями, галькою та гравієм; 14 — відклади з мушлями давнього підводного берегового схилу; 15 — алевроито-глинисті мули континентального схилу

за північний берег правила суцільна крижана стіна льодовика, талі води з якого і живили цю прісноводну водойму.

Утворення холодного Балтійського льодовикового озера зумовило нове різке падіння температур, що призвело до вимерзання аллередських сосново-березових лісів. Пожежі у вимерзлих сухих лісах початку Дріасу III призвели до поширення шару деревного вугілля, який у помірній зоні Європи перекриває аллередський ґрунт (Prahistori 1975, S. 181; Зализняк 1989, с. 112). Повсюдно, а особливо в Південній Балтії, поширилися сухі та холодні степи з численною популяцією північного оленя. Однак у Південній Польщі, в Поліссі, на Верхньому Дніпрі переважали прильодовикові березово-соснові лісотундри та ліси (Палеогеографія... 1975, карта II).

Льодовикова доба в Північній Європі закінчилася проривом крижаної греблі, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Поблизу гори Біллінген (рис. 1) у Центральній Швеції досліджено величезне сточище, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої впав на 30 м за один рік і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі

та солоні води Атлантики проникають у Балтію, яка з прісноводного, холодного озера поступово перетворюється на солоне, тепле море. Інтенсивне танення льодовика призвело до підвищення рівня світового океану та затоплення низинних ділянок морських узбереж, зокрема північного берега Чорного моря (рис. 4).

Протягом тривалого часу вважалося, що так зв. Білінгенська катастрофа сталася 8213 р. до н. е., про що свідчив підрахунок стрічкових глинистих відкладів на дні прильодовикових озер у Південній Скандинавії. Останніми роками дату згаданого прориву крижаної греблі між Балтією та Атлантикою переглянуто у бік подавнення завдяки новітнім дослідженням стрічкових глин Скандинавії. За результатами цих робіт дренаж Балтії стався десь на 430 років раніше, що дає підстави подавнити і початок голоцену (Matiskainen 1996, р. 252). А сучасні дослідження крижаного щита Арктики та рифових утворень дають підстави подавнювати початок голоцену більш ніж на 1500 років порівняно з конвенційними датами за C¹⁴.

Деградація льодовика зумовила зникнення зони високого тиску над Скандинавією. Скандинавський антициклон зумовлював холод-

ний, сухий і різко континентальний клімат у прильодовиковій Європі через постійні холодні вітри з льодовика. Його зникнення призвело до встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над євразійським континентом, якій властиве переважання вологих і теплих вітрів з Атлантики (Хотинский 1977, с. 183).

Спричинене цими подіями різке потепління клімату в Північній Європі знаменувало початок голоцену, а за археологічною періодизацією — доби мезоліту.

Природа Надчорномор'я

Вплив пульсацій скандинавського льодовика на клімат Європи слабшав з віддаленням від Балтії. Тому клімат Надчорномор'я реагував на них значно менше ніж довкілля Полісся. Не випадково потепління Рауніс-Мейендорф, з якого традиційно починали пізні льодовиків'я або фінальний палеоліт європейських низин, погано фіксується в середній смузі та на півдні Європи — у Франції, на півдні Німеччини, Польщі та Україні. Це навіть дає підстави переглядати нижню межу пізньольодовиків'я і підняти її до початку першого значного потепління у Беллінгу 12,5 трт.

На думку деяких дослідників, степові природно-ландшафтні умови Надчорномор'я взагалі мало змінилися з моменту свого формування у кінці третинного періоду (Станко 1982, с. 86). Водночас наприкінці плейстоцену почалася потужна та тривала трансгресія Чорного моря. Під час найбільшого похолодання 19 трт його рівень був на 100 м нижче сучасного. Тоді не існувало ні Одеської затоки, ні Азовського моря, і берегова лінія Північного Надчорномор'я проходила за 150—200 км на південь від сучасної — південніше від півострова Тарханкут і Керченської протоки (рис. 4). На місці північної частини Чорного та Азовського морів були поширені холодні степи, прорізані глибокими долинами Дону, Дніпра, Дністра та Дунаю. У фінальному палеоліті рівень Чорного моря піднявся до позначки 60 м нижче сучасного. Підняття рівня моря на межі плейстоцену та голоцену ще на 30—40 м зумовило затоплення значних ділянок надчорноморського степу.

Потужні трансгресії Чорного моря наприкінці льодовикової доби призвели до виникнення концепції катастрофічного чорноморського потопу, що нібито став прообразом відомого біблійного сюжету про Ноїв потоп (Ryan, Pitman 1999; Залізняк 2005б).

Культурно-історичні процеси у фінальному палеоліті

Напередодні рауніського потепління, що знаменувало початок фінального палеоліту в Європі, зокрема і на території України, набули повсюдного поширення пам'ятки епіграветської культурної традиції.

Епігравет, або мікрогравет — культурна традиція пізньої та початку фінальної фаз верхнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до пазових наконечників списів у вигляді крем'яних мікровістер і мікропластинок з притупленим краєм, а також загальним здрібненням та уніфікацією крем'яного інвентарю (Залізняк 1998, с. 116—122; 2000). Крем'яні комплекси справляють враження досить спрощеного, уніфікованого набору виробів, у який входять одно- та двоплощинні нуклеуси для отримання невеликих відбивних пластин для серійного виготовлення згаданих мікровкладенів; вкорочені, іноді подвійні скребачки; різці на пластинах, переважно бічні ретушні. Цей стандартизований крем'яний набір, що незмінно супроводжувався пазовими наконечниками металевих списів і списометалками з кістки, вражає масштабами поширення. 19—12 трт мисливці прильодовикової Європи від атлантичного узбережжя до Чорного моря та Дону незмінно використовували саме цей набір знарядь.

Територія України не була виключенням із загальноєвропейського контексту. Саме тому, незважаючи на поділ первісного населення регіону на лісостепових мисливців на мамонтів (Мізін, Кирилівська, Межирічі, Добранічівка, Гінці) та степових мисливців на бізонів (Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка II), згадана уніфікація крем'яного інвентарю у пізньольодовикову добу характерна і для нашої території. До епігравету належить переважна більшість пізньопалеолітичних стоянок України, що датуються часом від 19 до 12 трт і поширені від Десни на півночі до Криму на півдні. Водночас уніфікація європейського епігравету не могла бути абсолютною, що дозволило дослідникам виділяти в його межах локальні варіанти та навіть окремі культури — Епігравет Італії, Іспанії, Мадлен Франції та Німеччини, межирічська культура України та інші (Оленковський 2008).

Суттєвий поступ у дослідженні епігравету України стався після конференції 1999 р. у Києві, присвяченої саме проблемам епігравету (див.: Археологія 2000, № 2). Однак багато питань щодо епігравету України лишаються від-

критими. Серед них проблема часу його зникнення у Східній Європі та історичних доль його носіїв. Окремі дослідники навіть висловили сумніви в можливості його існування у класичній формі у фінальному палеоліті, з чим важко погодитися. Маємо переконливі факти існування стоянок з крем'яним інвентарем мікрограветського типу на ранніх етапах зазначеного періоду принаймні до 12 трт (рис. 2).

Великі серії дат для всесвітньовідомих стоянок з житлами з кісток мамонта Межиріч, Гінці, Мізин, Добранічівка свідчать про розквіт суспільства мисливців на мамонтів 14 трт, тобто напередодні раунського потепління. Останнє знищило популяцію мамонтів у Європі, що спричинило зникнення мисливців на мамонтів Північної України, які були носіями епіграветських традицій обробки кременю.

Водночас епіграветські мисливці на коней і бізонів півдня України, судячи з наявних даних, схоже дожили до початку Аллереду, тобто до середини фінального палеоліту (рис. 2). Маємо переконливі аргументи на користь передаллередського часу стоянок біля с. Рогалик на Луганщині, зокрема і епіграветської стоянки Рогалик VII (Горелик 2001, с. 230—232). Пам'ятка отримала відповідну фінальнопалеолітичну дату 11400 ± 140 (Кі-8476), підтвержену даними геології та палеогеографії.

Серед пам'яток з епіграветським інвентарем, які отримали радіокарбоніві дати молодші за нижню межу фінального палеоліту (13,5 трт), крім Рогалика VII, згадаємо стоянки Присивашся Солоне озеро VI 12290 ± 100 та 13030 ± 170 BP (Кі-6202, Кі-6296), Солоне озеро Ia 12700 ± 60 BP (Кі-6357) (Оленковський 2008). Про розвиток епіграветських традицій у фінальному палеоліті та мезоліті свідчить і мікронабір з поховань Волоського та Василівських I і II могильників Надпоріжжя.

Опосередкованим, але вагомим підтвердженням фінальнопалеолітичного віку пізнього епігравету України є дати прямих відповідників українському мікрогравету в Західній, Центральній і Південній Європі. Маються на увазі пізній Мадлен Франції, Бельгії, Німеччини, Іспанії та епігравет Апеннін, Балкан, Центральної Європи (Djindjian, Kozlowski, Otte 1999, р. 285, 302, 312). Численні фінальномадленські стоянки Північної Франції та Бельгії датуються за C^{14} у межах 12,8—12,3 трт (Barton 1999, р. 78). Вони доживають до кінця Дріасу II, давши початок близько 12,6 трт культурам Крезвель і Гамбург. Передаллередським часом датуються мадленські пам'ятки

Паризького басейну Вербері, Тилуа, Марсанжі та інші, матеріали з яких демонструють близько 12,2 трт генетичний перехід від Мадлену до індустрій з сегментоподібними мікролітами (Азиль, Федермессер).

Відомі мадленські стоянки Північної Франції Пенсевотт а Етьоль отримали великі серії дат у межах 11 870—12 600 та 12 000—13 000 BP відповідно. Якщо верхній Мадлен Західної Європи зараз впевнено датується 13,5—12 трт, спочатку започаткувавши Крезвель і Гамбург, трансформується в Азиль і Федермессер, то епігравет Апеннін, Балкан та Центральної Європи, на думку Я. Козловського та інших авторитетних західних фахівців, доживає до 11 трт (Djindjian, Kozlowski, Otte 1999, р. 285, 301, 302, 312). Раннім Дріасом датуються стоянки Борщево II та Кам'яна Балка Третій мис на Дону.

Можливо, на останніх етапах розвитку епігравету мікровістря з притупленою спинкою геометризуються, зокрема набувають сегментоподібних (Володимирівка, шар I, III, Журавка, Борщево II, Тимонівка тощо) та трапецієподібних форм. Внаслідок цих процесів постали постепіграветські культури Європи з архаїчними сегментами та трапецієподібними мікролітами, що датуються серединою — другою половиною фінального палеоліту. Мається на увазі спільнота з архаїчними трапецоїдами Беллінга та Дріасу II (Крезвель, Гамбург, Осокорівка, Рогалик), а також область культур з сегментоїдними мікролітами, до якої належать Федермессер, Азиль, Шан-Коба, Білолісся, Борщево II, Сосруко.

Отже, найпізніший епігравет в Європі, зокрема і в Україні, датується початком фінального палеоліту (13,5—12 трт). Він розвивався протягом Дріасу I, доживає до Беллінгу та Дріасу II, коли породжує згадану групу постепіграветських культур з архаїчними геометричними мікролітами. В Україні це культури Осокорівка, Шан-Коба (рис. 5).

Постепіграветські культури півдня України

Сказане дає підстави стверджувати, що немає серйозних підстав розглядати український епігравет як виключення із загальноєвропейського. Епігравет у Європі повсюдно доживає як мінімум до кінця Дріасу II, а за деякими даними і до початку Аллереду, тобто до середини фінального палеоліту. На півдні України в цей час виникають постепіграветські культури Оскорівка та Шан-Коба. Передумовами пере-

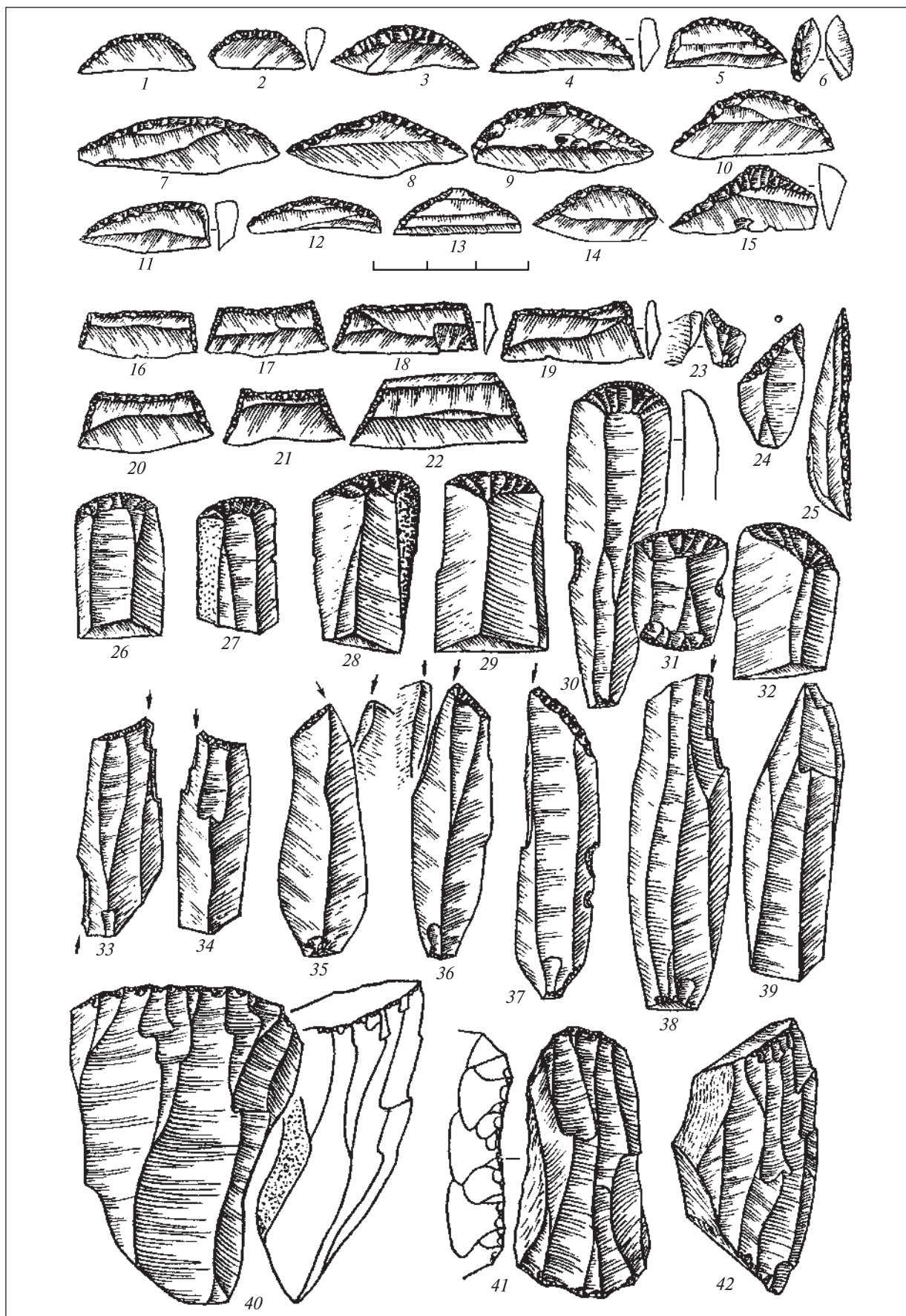

Рис. 5. Крем'яний інвентар зі стоянок Білолісся осокорівської культури (1–15) та Роголик 2 осокорівської культури (16–42)

живання епіграветських культурних традицій на півдні України протягом усього фінального палеоліту, аж до початку голоцену були відносно незначні, порівняно з Поліссям, зміни клімату в Надчорномор'ї та Криму.

З фінального палеоліту у прильодовиковій Європі простежується чіткий культурний поділ і з'являються справжні археологічні культури, які більшість сучасних дослідників вважає слідами мешкання окремих стародавніх етносів. Їх поява, очевидно, пояснюється суттєвими змінами, що відбулися в етнічній організації прильодовикових суспільств Європи на цей час (Залізняк 2000).

Фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури Європи різняться між собою, перш за все, формою наконечників стріл, які наприкінці палеоліту починають набувати обрисів геометричних мікролітів — трапецій, сегментів, трикутників, ромбів.

Осокорівська культура фінального палеоліту лісостепової України з однотипним крем'яним інвентарем, якому властиві трапеції осокорівського типу з ретушшю по верхній основі (рис. 5, 16—22). Ці вироби нагадують вістря з плечем синхронних Осокорівці гамбурзької та крезвельської культур Північної Німеччини, Польщі та Англії, які датуються 12500 ± 200 ВР, тобто Беллінгом. Аналогічну дату має стоянка Осокорівка 3В (12640 ± 60 ВР, GrA-33123). Осокорівські стоянки (Осокорівка, *шар 3 В*; Роголик Акимівський; Прогон; Леонтіївка; Царинка) поширені на межі лісостепової та степової зон України (рис. 2). Осокорівська людність полювала в умовах лісостепу та степу на стадних трав'янистих (коні, бізони). Культура виросла з місцевих епіграветських традицій пізньольодовиків'я (Залізняк 2005а, с. 38—41).

Шан-кобинська культура вирізняється численними грубими сегментами у крем'яних комплексах печерних стоянок гірського Криму (Шан-Коба, *шари 5, 6*; Фатма-Коба, *шари 5, 6*; грот Водоспадний, *шар 2*; Буран-Кая; Заміль-Коба 1; Сюрень 2, верхній шар; Алимівський Навіс, *шари 3, 4*; грот Скелястий). Аналогічна пам'ятка — Білолісся, досліджена на Одещині (рис. 5, 1—15). Фауна стоянок (благородний олень, косуля, кабан, сайгак, кінь, бізон) свідчить, що основою господарства було полювання на копитних гірських лісів, доповнюване промислом степових трав'янистих.

Шан-кобинська культура постала з епіграветських традицій і належала до області культур з сегментоподібними мікролітами, які розвивалися в Південній та Центральній Європі, а також

у Криму та на Кавказі у фінальному палеоліті та на самому початку мезоліту (12—9 трт): Азиль півдня Франції, Романеллі в Італії, Федермессер у Німеччині, Вітув і Тарново в Польщі, Сосруко Кавказу (Залізняк 2005а, с. 41—44).

Зміна населення Полісся у фінальному палеоліті

Ще однією невирішеною проблемою вивчення мікрогравету Східної Європи є причина зникнення на початку фінального палеоліту носіїв його традицій з раніше заселеного ними Південного та Східного Полісся. Перед тим у пізньольодовикову добу епіграветські пам'ятки були відомі на всій території України від Чорного моря до Полісся і навіть до верхів'їв Десни та Середнього Дону (стоянки Бармаки, Шоломки, Мізин, Юровичі, Юдинове, Єлісєєвичі, Тимонівка, Борщеве I, II). Тривалий час різні дослідники шукали сліди нащадків цих пізньольодовикових мисливців на мамонтів у фінальному палеоліті та мезоліті Верхнього Подніпров'я. Особливо великих зусиль доклали у цій справі відомий фахівець в галузі мезоліту Білорусі В.Ф. Копитін (1977, 1992; 2000), який багато років відстоював генетичний зв'язок ранньомезолітичної греської культури Східної Білорусі з мізинськими мисливцями на мамонтів.

Однак переважна більшість сучасних фахівців, спираючись на потужну джерельну базу, бачать генетичні витоки греської та всіх інших культур фінального палеоліту та мезоліту північного заходу Східної Європи з Верхнім Подніпров'ям включно на заході в Балтії, а не в місцевій мізинській культурі мисливців на мамонтів (Римантене 1971; Schild 1975; Kozłowski 1975; Кольцов 1977; Залізняк 1989; 1999). Схоже, що незважаючи на стрімку деградацію льодовика у фінальному палеоліті, епіграветське населення Київщини та Подесення не тільки не просунулося у північному напрямку, а, навпаки, відступило з освоєного ним ще в пізньольодовиковий час Полісся та Верхнього Подніпров'я на південь. Судячи з археологічних матеріалів, полишені ними терени зандрової смуги Східної Європи в середині фінального палеоліту зайняли мігранти із заходу, а саме мисливці на північного оленя Західної та Південної Балтії зі специфічними наконечниками стріл на пластинах — культури Гамбург, Лінгбі, Східний Аренсбург або Красносілля, Свідер (рис. 6). Внаслідок цього у фінальному палеоліті епіграветські традиції розвивалися на лесових плато Центральної України та в

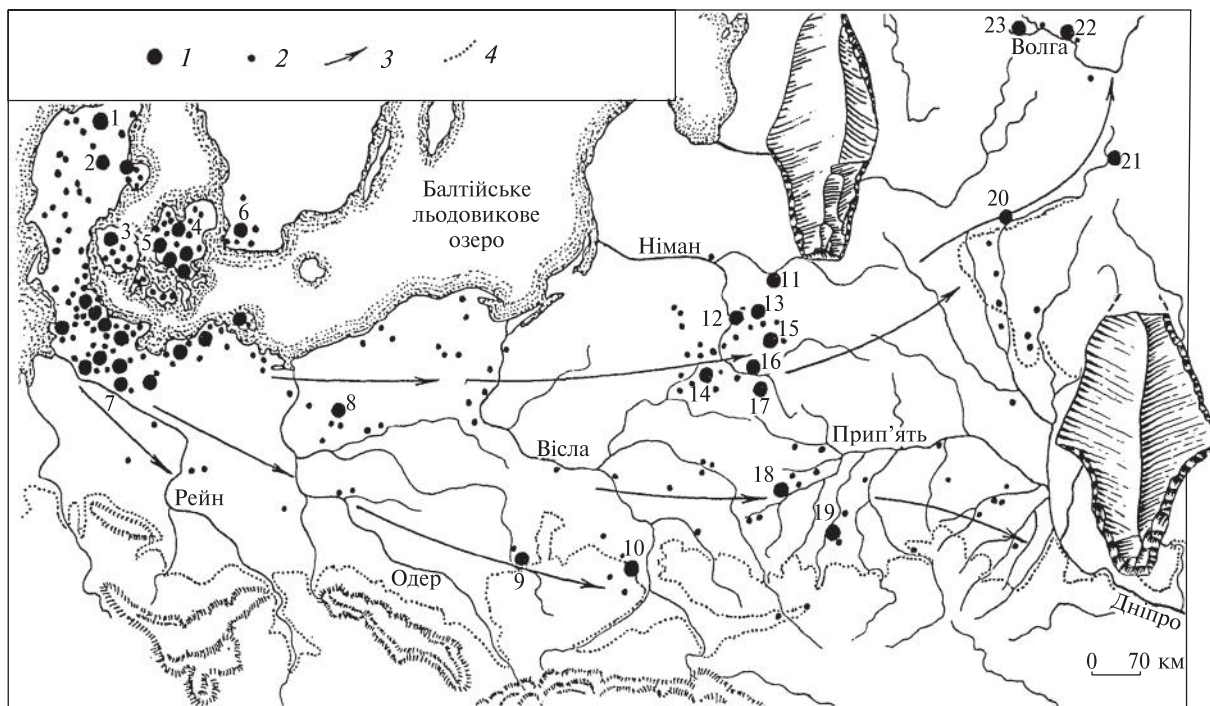

Рис. 6. Карта поширення пам'яток типу Бrome-Лінгбі близько 11 трт: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Бrome; 5 — Стоксб'єрг; 6 — Зегебро; 7 — Толк, Вернек-Міте; 8 — Сугесков; 9 — Трзєбча; 10 — Ридно X, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскаука 6; 14 — Богатирі Лясні 2; Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенево; 21 — Аносово; 22 — Троїцьке III; 23 — Поділ III. Умовні позначення: 1 — стоянки культури Лінгбі; 2 — місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі; 3 — напрямок міграції носіїв культури Лінгбі; 4 — південний і східний кордони зандрових низин

Надчорномор'ї, тоді як у Поліссі їхній розвиток перервався у зв'язку зі зміною населення.

Така зміна культурно-історичної орієнтації Полісся та Верхнього Подніпров'я, які в попередню епоху пізнього льодовиків'я були заселені епіграветською людністю, має вагомі природно-кліматичні та соціально-економічні причини. Як зазначалося, палеогеографічні дані свідчать, що в ранньодріасовий час Полісся внаслідок спричиненої деградацією льодовика зміною водного режиму перетворилося в непридатну для життя заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом (Вознячук 1973, с. 62; Якушко, Махнач 1973, с. 79). Сучасна гідросистема лише починала формуватися і недостатній вріз русла поліських річок заважав дренажу зандрових низин. Безкраї поліські прильодовикові озера фактично відрізали епіграветське населення лесових плато України від зандрових низин Східної Європи.

Суттєвою причиною, що зумовила переорієнтацію напрямку культурно-історичних зв'язків фінальнопалеолітичного населення прильодовикових низин Східної Європи на Південну Балтію, була зміна теріофауни в регіоні. Вимирання мамонтів, промисел яких лежав в основі господарства епіграветського населення

Полісся та Верхнього Подніпров'я, зумовило небувале поширення тут північного оленя.

Полювання на оленів здавна набуло значно більшого розвитку на заході прильодовикової Європи (мадленські мисливці заходу Європи 17–12 трт), тоді як на лесових плато Східної Європи до початку рауніського потепління 13,5 трт, що передувало фінальному палеоліту, мешкали мисливці на мамонтів (Межиріч, Мізин, Добранічівка, Гінці, Єлісеєвичі, Юдинове, Тимонівка). Тому, з вимиранням мамонтів і поширенням північних оленів, Полісся та басейн Верхнього Дніпра були заселені не з півдня нащадками епіграветських мисливців на мамонта, а із заходу спадкоємцями мадленських мисливців на оленя — людністю гамбурзької та лінгбійської культур Південно-Західної Балтії (Залізник 2005а, с. 45, 46) (рис. 7).

Сталося це лише в середині фінального палеоліту з поліпшенням природно-кліматичних умов на північному заході Східної Європи, який в Дріасі I, як зазначалося, був вкритий озерами та непридатною для життя через суворий клімат безлісою арктичною пустелею. Поглиблення річкових долин в Аллереді сприяло дренажу прильодовикових озер, а також спричинило формування сухих, піщаних

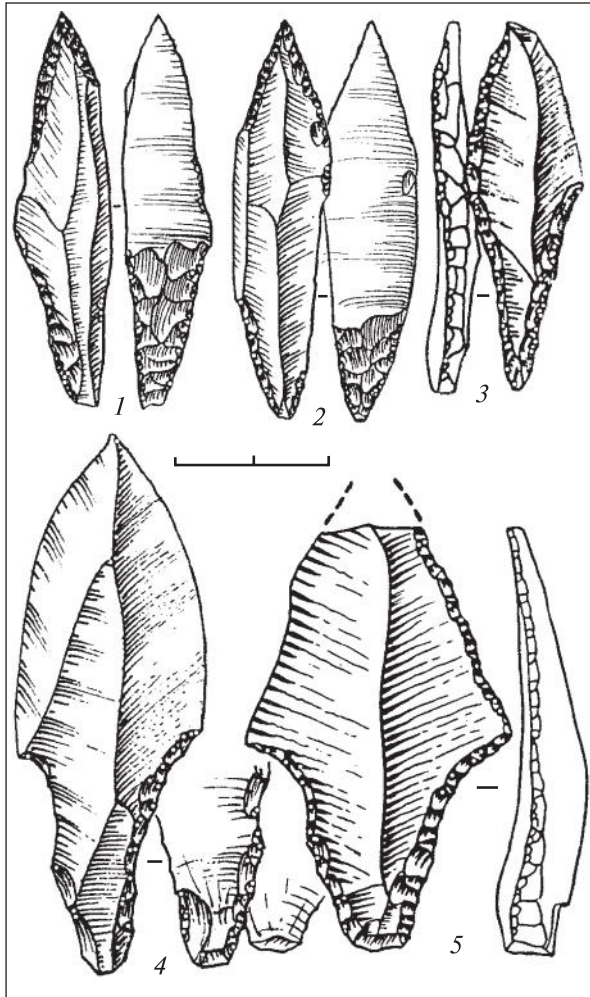

Рис. 7. Наконечники стріл: 1–2 — свідерської культури; 3 — красносільської культури; 4–5 — лінгбійської культури

борових терас, придатних для влаштування стоянок. Беллінзьке й особливо аллередське потепління сприяли розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширенню далеко на північ численної популяції північних оленів.

Так, у середині фінального палеоліту близько 12,5–12 трт склалися сприятливі умови для розселення з Південно-Західної Балтії через Польську низовину в басейни Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра прильодовикових мисливців на оленів. На заході прильодовикової смуги Європи цей господарсько-культурний тип, схоже, затвердився раніше, ніж у Східній Європі, де судячи з дат Межиріч, Гінців, Добраничівки, Тимонівки, Єлисеєвичей, епігравецькі мисливці на мамонтів дожили до рауніського потепління.

Судячи зі знахідок в басейнах Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра нечисленних, але визначальних для гамбурзької культури Німеччи-

ни та Польщі вістер з плечем (рис. 8, 24–26), першими мігрантами із заходу в Полісся були мисливці на оленів гамбурзької культури часів беллінгського потепління (12,5 трт). Значно краще в Поліссі представлені великі черешкові наконечники культури Лінгбі Західної Балтії (рис. 8, 27–29). Поширення носіїв лінгбійських культурних традицій наприкінці Аллереду на зандрових низинах від Ютландії до Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги (рис. 6) створило підґрунтя для виникнення 11 трт області споріднених культур з наконечниками стріл на пластинах. Крім Лінгбі, до неї входять культури: аренсбурзька Північної Німеччини, свідерська басейнів Вісли, Прип'яті та Німана, красносільська басейнів Прип'яті, Німана, Дніпра (рис. 8).

Красносільська культура (від стоянок Красносілля на Волині та Красносільськ на Німані) — група споріднених пам'яток фінального палеоліту з крем'яним інвентарем, що характеризується грубими черешковими наконечниками стріл, які часто мають асиметричну форму (рис. 8, 16–23). Була поширена в басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра 11 трт (рис. 2). В Українському Поліссі досліджені стоянки Красносілля Е, Великий Мідськ, Лютка, Птича 3, Самари, Раска, Бір. Походить від культури Лінгбі, населення якої 11 трт просунулося в Полісся із заходу. Тому на ранніх красносільських стоянках знаходять великі наконечники типу Лінгбі (рис. 7, 4, 5; 8, 27–30).

Близько 10 трт під тиском із заходу людності свідерської культури красносільське населення рухалося з Полісся через Верхній Дніпро на Верхню Волгу, де відіграло значну роль у первинному заселенні Верхнього Подніпров'я та Верхньої Волги. Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносільці, очевидно, полювали на північних оленів, а пізніше — на лосів. Післяльодовикове потепління близько 10 трт призвело до трансформації красносільської фінальнопалеолітичної культури в мезолітичні пісочнорівську, греську та ієнівську басейнів Десни, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги (Залізняк 1989; 1999; 2005а; 2009).

Свідерська культура (від стоянки Свідре Вельке під Варшавою) — понад тисяча споріднених пам'яток з однотипним крем'яним інвентарем, які відомі на території Польщі, Литви, Західної Білорусії, Північно-Західної України і датуються останнім тисячоліттям льодовикової доби (11 трт). Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах у формі вербового листка з пласкою під-

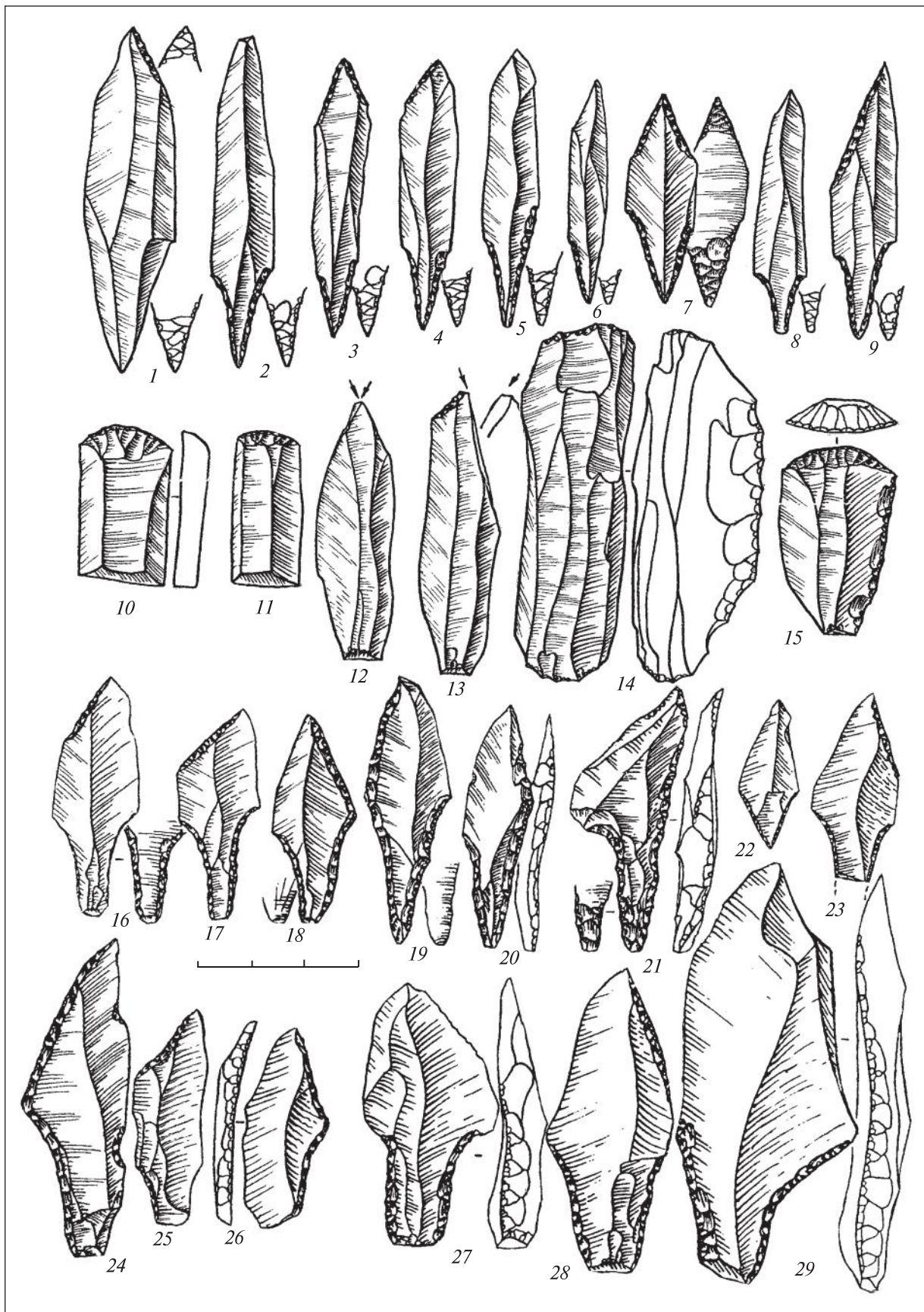

Рис. 8. Крем'яний інвентар фінальнопалеолітичних культур з наконечниками стріл на пластинах Полісся: 1–15 — свідерської; 16–23 — красносільської; 24–26 — гамбурзької; 27–29 — лінгбійської

тескою кінців з черевця (рис. 7, 1, 2, 8, 1—9), човнуваті нуклеуси, різці та скребачки на пластинах, характерні трапецієподібні сокири (рис. 8, 1—15).

Культура була поширена в басейнах рік Вісла, Німан, Прип'ять, на Верхньому Дніпрі. В Україні численні свідерські пам'ятки відомі в Прип'ятському Поліссі (Нобель, Переволоки, Лютка, Люб'язь, Сенчиці, Тутувичі, Березно, Прибір, Кричельск). Окремі стоянки відомі на Десні (Смячка), у Карпатах (Делятин) та Криму (Сюрень II, Буран-Кая III) (рис. 2).

Свідерці жили в холодних лісотундрах, полюючи на сезонно мігруючих, стадних північних оленів. Генетичним прашуром є культура Лінгбі Західної Балтії, людність якої близько 11 трт просунулася на схід до Верхнього Дніпра. Населення свідерської культури відіграло провідну роль у первинному заселенні півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу. Різке потепління близько 10,3 трт, що вважається рубежем палеоліту та мезоліту, зумовило міграцію свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н. е. На цьому підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт лісової зони від Східної Балтії до Північного Уралу. Висловлено припущення, що ця людність, імовірно, стала генетичним підґрунтям майбутньої фіно-угорської сім'ї народів півночі Східної Європи (Залізник 1989, 1999, 2005а, с. 51—55).

Висновки

Підсумовуючи написане, зазначимо, що радикальні, часом катастрофічні природно-кліматичні зміни у прильодовиковій Європі напри-

кінці палеоліту суттєво вплинули на культурно-історичні процеси, принципово трансформували карту археологічних культур континенту. Докорінна перебудова довкілля півночі України у фінальному палеоліті призвела до зміни населення Полісся. Після певного запусіння на початку фінального палеоліту в Полісся з Південно-Західної Балтії просунулися мисливці на північного оленя гамбургської та лінгбійської культур. На основі останньої 11 трт формуються красносільська та свідерська культури області культур з наконечниками на пластинах.

Відносно незначна перебудова клімату у віддаленому від деградуючого льодовика Надчорномор'ї сприяла переживанню епіграветських культурних традицій на півдні України протягом усього фінального палеоліту до раннього мезоліту включно. Причому класичний епігравет 13—12 трт трансформувався в постепіграветські культури з архаїчними геометричними мікролітами (Осокорівка, Шан-Коба).

Так, у фінальному палеоліті сформувалися дві головні культурно-історичні провінції України — північна балтійська (Полісся, Волинь, Прикарпаття) та південна Надчорноморська (Північно-Західне Надчорномор'я, Надазов'я, Крим). Якщо північ протягом останніх 12 тис. р. розвивалася під потужним впливом міграційних потоків із заходу, то південь перебував під впливом Балкан, а пізніше євразійського степу.

Згадані культури балтійської та надчорноморської провінцій фінального палеоліту України були локальними проявами загальноєвропейських культурних спільнот кінця палеоліту (епіграветська, Азиль-Романеллі, область культур з наконечниками на пластинах).

Верещагин Н.К. Почему вымерли мамонты. — Л., 1979.

Верещагин Н.К., Барышников Г.Ф. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. — Труды Зоол. Ин-та. — 1985. — Т. 1. — С. 3—38.

Вознячук Л.Г. К стратиграфии и палеогеографии неоплейстоцена Белоруссии и смежных территорий // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии. — Минск, 1973.

Герасименко Н.П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. — К., 1993. — С. 21—31.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — К.; Луганск, 2001.

Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.

Залізник Л.Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. — Элиста, 1990. — С. 4—13.

Залізник Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.

Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт північного-заходу Східної Європи. — К., 1999.

Залізник Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11.

- Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. — К., 2005а. — Вип. 8.
- Залізник Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. — 2005б. — № 3. — С. 3 — 12.
- Залізник Л.Л. Полісько-Дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології // Археологія. — 2008а. — № 3. — С. 5—10.
- Залізник Л.Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки // Кам'яна доба України. — Вип. 11. — 2008б. — С. 96—115.
- Залізник Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України. — 2009. — Вип. 12.
- Залізник Л.Л. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України // Археологія. — 2010. — № 4. — С. 4—13.
- Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977.
- Копытин В.Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии // КСИА. — 1977. — № 149. — С. 60—66.
- Копытин В.Ф. Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. — Могилев, 1992.
- Копытин В.Ф. У истоков гренокской культуры. Боровка. — Могилев, 2000.
- Пазинич В.Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. — Ніжин, 2007.
- Оленковський Н.П. Эпиграветт Восточной Европы. Культурно-исторический аспект. — Херсон, 2008.
- Пазинич В.Г. Середньоантропогеновий озерний етап басейну Дніпра // Кам'яна доба України. — 2010. — Вип. 13. — С. 86—94.
- Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет. Атлас — монография. — М., 1982.
- Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей. — К., 1982.
- Хотинский Н.А. Голоцен Северной Евразии. — М., 1977.
- Щербаков Ф.А. Материковые окраины в позднем плейстоцене и голоцене. — М., 1983.
- Якушко О.Ф., Махнач Н.А. Основные этапы позднеледниковья и голоцена Белоруссии // Проблемы палеогеографии антропогена Белоруссии. — Минск, 1973.
- Barton R.N.E. Colonisation and Resettlement of Europe in the Late Glacial: a View from Western Periphery // Folia Quateraria 70. — Krakow, 1999. — P. 71—86.
- Blytte A. On the Variations of Climate in the Course of Time // Christiania Vidensk selsk, forh. — 1896. — Vol. 5.
- Djindjian F., Kozłowski J., Otte M. Le paléolithique supérieur en Europe. — Paris, 1999.
- Kozłowski S.K. Cultural Differentiation of Europe from 10th to 5th Millenium B.C. — Warszawa, 1975.
- Matiskainen H. Discrepancies in Deglaciation Chronology and the Appearance of Man in Finland. The Earliest Settlement of Scandinavia. — Stockholm, 1996. — P. 251—262.
- Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. — Warszawa, 1975. — T. 1.
- Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. The Scientific Discoveries about the Event that Changed History. — New York, 1999.
- Schild R. Późny paleolit // Prahistoria ziem polskich. — Paleolit i mezolit. — Warszawa. — T. I. — S. 159—338.
- Schild R. Terminal Paleolithic of the North European Plain: a Review of Lost Chances, Potential and Hopes // Advances in World Archaeology. — 1984. — Vol. 3. — P. 193—274.

Надійшла 17.02.2015

Л.Л. Залізник

ФИНАЛЬНЫЙ ПАЛЕОЛИТ — ЭПОХА КАРДИНАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Радикальная трансформация природно-климатической обстановки в конце палеолита существенно влияла на ход культурно-исторических процессов, что привело к большим изменениям на этнокультурной карте континента. Коренная перестройка природной среды севера Украины в финальном палеолите привела к исчезновению охотников на мамонтов в связи с вымиранием около 13 тыс. лет назад объекта охоты. Данные археологии и палеогеографии дают основание говорить о полной смене населения Полесской низменности. После определенного запустения в начале финального палеолита в Полесье с Юго-Западной Балтики продвинулись охотники на северного оленя гамбургской и лингбийской археологических культур. Носители их традиций стали субстратом для возникновения в начале Дриаса III новых культур охотников на оленей с наконечниками стрел на пластинах — красносельской и свидерской. Их потомки в начале голоценового потепления заселили север Восточно-европейской равнины, став далекими предками финно-угров.

В степях Причерноморья природно-климатические изменения не были столь значительны, как в Полесье, что создало условия для развития верхнепалеолитических эпиграветских традиций в трансформированной форме на юге Украины до начала голоцена. На основе классического эпиграветта 13—12 тыс. лет назад возникают культуры Осокоровка и Шан-Коба с архаическими геометрическими микролитами (крупными трапециями и сегментами).

Так, в кінці палеоліта сформувались дві головні культурно-історическі провінції України – северная балтійська (Полесьє, Волинь, Прикарпаття) і южна причерноморська (Северо-Західне Причорномор'є, Приазов'є, Крим). Якщо север в теченні останніх 12 тис. лет розвивався під впливом міграційних потоків з запада, то юг України знаходився під впливом Балкан, а пізше і євразійської степи.

Культури балтійської і причерноморської провінцій фінального палеоліта України були локальними проявленнями обширних культурних областей палеоліта Європи – азилло-романельської, області охотників на оленя з наконечниками на пластинах і др.

L.L. Zalizniak

THE FINAL PALAEOLITHIC PERIOD, AN EPOCH OF REVOLUTIONARY CHANGES

Radical transformation of natural and climatic situation at the end of the Palaeolithic period significantly influenced the course of cultural and historic processes and caused much difference on the ethno-cultural map of the continent. Fundamental reorganization of habitat at the north of Ukraine in the Final Palaeolithic led to disappearance of mammoth-hunters because of the prey's death about 13 millennia years ago. The archaeological and palaeographic data allow the author to speak of total replacement of Polissia plain habitants. After a certain desolation in Polissia in the beginning of the Final Palaeolithic, the reindeer-hunters of Hamburg and Lyngby archaeological cultures moved from the South-Western Baltics. These traditions barriers became substrata for the raise of the new cultures of reindeer-hunters with arrow-heads of plates in the beginning of Dryas III, namely, Krasnosillia and Swiderian cultures. Their progeny settled the north of Eastern European plain in the beginning of Holocene thaw having become the far ancestors of the Finn-Ugric peoples.

Natural and climatic changes in the steppes of the Black Sea north region were not as significant as in Polissia and this fact conditioned the development of the Upper Palaeolithic epi-Gravettian traditions in transformed form at the south of Ukraine by the beginning of Holocene. Based on the classic epi-Gravettian, Osokorivka and Shan-Koba cultures with archaic geometrical microliths (large trapezoids and segments) appeared 13 or 12 millennia ago.

Thus, at the end of the Palaeolithic period, two main cultural and historic provinces raised in Ukraine: the northern, Baltic (Polissia, Volyn, and Subcarpathia) and the southern, Black Sea (the Black Sea north-western area, the Azov Sea region, and the Crimea). While the north has been developing for the last 12 millennia under the influence of migration streams from the west, the south of Ukraine was influenced by the Balcans and later by the Eurasian Steppe.

Cultures of the Baltic and the Black Sea provinces of the Final Palaeolithic in Ukraine were local expressions of wide cultural regions in European Palaeolithic: Azilian-Romanellian, the region of reindeer-hunters with arrow-heads of plates, etc.

М.Т. Товкайло, В.М. Фоменко

ГАРД — МОГИЛЬНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ТИПУ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Стаття вводить до наукового обігу матеріали відкритого нещодавно в Побужжі на території знаменитого поселення Гард могильника маріупольського типу. Також визначає місце могильника в мезоліті–ранньому неоліті Південно-Східної Європи.

Ключові слова: Південний Буг, Гард, могильник маріупольського типу, мезоліт, ранній неоліт.

Більшість могильників маріупольського типу розташована в степовій зоні басейну Дніпра та на схід і південь від нього — на Сіверсько-Дінці, узбережжі Азовського моря і в степовому Криму. Поодинокі пам'ятки цього типу відкриті поза межами України на Нижньому Дону, Поволжі та Північному Кавказі (Телегін

1991; Telegin et al. 2000). Водночас на захід від Дніпра відомий єдиний могильник маріупольського типу Сакаровка 1, розташований у Республіці Молдова у Пруто-Дністровському міжріччі, поблизу однойменного поселення культури Кріш (Ларина, Дергачов 2003; Круц и др. 2003). Тому відкриття ще одного могильника на Правобережжі у степовій частині Південного Бугу, в ареалі поширення пам'яток буго-

© М.Т. ТОВКАЙЛО, В.М. ФОМЕНКО, 2015